

5. TOKAT SEMPOZYUMU

14-15-16 Ekim 2022

B İ L D İ R İ L E R

CİLT II

EDİTÖR
COŞKUN YILMAZ

USKUDAR
BELEDİYESİ

5. TOKAT SEMPOZYUMU

YAYIN KURULU
MEHMET ÂKİF AYDIN
COŞKUN YILMAZ
ERHAN AFYONCU
MAHMUT AK
UĞUR DEMİR

FOTOĞRAF
TOKAT VALİLİĞİ
TOKAT BELEDİYESİ
HASAN ERDEM ARŞİVİ
MÜELLİFLER

TASARIM VE UYGULAMA
BÜLENT AVNAMAK
SMEY

BASKI ve CİLT
FC REKLAM
Aydıntepe Mahallesi Coşkun Sokak No: 24
Tuzla / İstanbul

ISBN: 978-975-7328-90-2 (Tk)
978-975-7328-92-6 (2. Cilt)
İstanbul, Ekim 2023

Kitabın telif hakları Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'ne aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Taşlıçiftlik Yerleşkesi, 60250
MERKEZ/TOKAT
Tel: 0356 252 16 16 • Faks: 0356 252 16 25

Tokatlı Bir Düşünür Olarak Musa Pehlivânî ve Gayru Mütê‘âref Kıyaslar Hakkındaki Görüşleri

DR. ÖĞR. ÜYESİ ENVER ŞAHİN
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Mûsâ el-Pehlevânî'nin Hayatı ve Eserleri

Mûsâ b. Abdullah et-Tokâdî'nin hayatı hakkında sınırlı bir bilgi bulunmaktadır. Ulaştığımız kaynaklarda el-Pehlevânî lakabıyla maruf olduğu, Hanefî mezhebine mensup olduğu ve müderrislik yaptığı geçmektedir¹. Bilinen en meşhur eseri, *Risâletü'l-kıyâsiyye*'dir. Bunun yanında kelâm sahasında *el-İhtimâlâtü'l-vâkı'a fî ef'âli'l-'ibâd*² adlı eseri de mevcuttur. *Risâletü'l-kıyâsiyye* üzerine yazılan en meşhur eser, Mehmed b. Mustafa Tavuskârî tarafından [v. 1748] kaleme alınan Şerhu Risâleti'l-kıyâsiyye'dir. Bu şerhte el-Pehlevânî'nin “beyana ihtiyaç duymayan” şeklinde bir mahlasa sahip olduğu ifade edilmektedir³. Bir diğer şerh de Musâ el-Pehlevânî için “üstadî” ifadesini kullanmasından dolayı öğrencisi olduğu anlaşılan Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin [v.?] *Hâşiye 'alâ risâleti'l-kıyâs li-Mûsâ et-Tokâdî* adlı eseridir⁴. Ayrıca, Musâcalî-Zâde Mehmed Sa'îd Efendi [v. 1902] de Musa Pehlevânî'nin *Risâletü'l-Kıyâsiyye*'sine şerh niteliğinde bir eser kaleme almıştır⁵. Kaynaklarda müellifin vefat tarihi hicri 1133/1720 olarak belirtilmektedir⁶.

1 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul 1955, II, 482.

2 Söz konusu bu eser, Mustafa Borsbuğa ve Coşkun Borsbuğa tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Mustafa Borsbuğa ve Coşkun Borsbuğa, “İrade-i Cüz'iyeye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risale ve Hâşiyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokâdî'nin 'el-İhtimâlâtü'l-Vâkı'a Fî Ef'âli'l-'İbâd' Adlı Risalesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî'nin 'Hâşiye 'alâ Risâleti'l-İhtimâlâtü'l-Vâkı'a Fî Ef'âli'l-'İbâd' Adlı Hâşiyesi”, *Atebe: Dini Araştırmalar Dergisi*, IV (Aralık 2020), s. 57-100).

3 Mehmed b. Mustafa Tavuskârî, *Şerhu Risâleti'l-Kıyâsiyye*, İstanbul, h. 1273, s. 2.

4 Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî, *Hâşiye 'alâ risâleti'l-kıyâs li-Mûsâ et-Tokâdî*, (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 34 Ma 710/6).

5 Musâcalî-Zâde Mehmed Sa'îd Efendi, *Musâcalizâde 'ale'l-Musaviyye*, İstanbul, h. 1291.

6 Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 482.

Risalenin İçeriği

Risale, tek varaklık bir hacme sahiptir. Mantığın yalnızca kıyas konusuna hasredilen risale, *müte'âref ve gayru müte'âref kıyas* konularını içermektedir. Risalede *gayru müte'âref kıyas* bölümüne kadar klasik mantık kitaplarında görülen kıyasın tanımı, türleri ve şekilleri hakkında bilgiler verilmektedir. Öncülleri açıkça zikredilen ve gizli/matvî olan kıyaslar tanıtılmaktadır. Eserde, öncülleri açıkça zikredilen kıyasın şekillerine nazaran matvî kıyasların şekillerinin nasıl kurulacağına üzerinde daha detaylı biçimde durulmaktadır. Bu kısma kadar kıyas konusunun Necmüddin Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin [v.1277] *Risâletü's-Şemsiyye fî Kavâidi'l-Mantıkiyye* adlı başucu eserinden esinlenerek yazıldığı açık biçimde kendini hissettirmektedir. Risâlenin en sonunda ise *gayru müte'âref kıyasın* şekilleri, modları ve onun *müsâvât kıyasından* ayrılan yönleri üzerinde durmaktadır.

Risalenin Önemi

Risalenin önemine geçmeden önce kıyasın tanımı ve kısımları hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere akıl yürütme yolları, mantığın kurucusu Aristoteles tarafından tümdengelim, tümevarım ve analogi olarak üç kısma hasredilmektedir⁷. Tümdengelimsel akıl yürütme yollarının en önemlisi de kesin ve yakinî bilgiye götüren kıyas/syllogism'tır. Kıyas, Aristoteles tarafından "Öyle bir bir sözdür ki kendisine bazı şeylerin konulmasıyla bu verilerden başka bir şey sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar." ⁸ şeklinde tarif edilmektedir. İslam mantıkçıları özü itibarıyla bu tarifte hemen hemen hiçbir değişikliğe gitmeyerek onu olduğu gibi kabul etmişlerdir.⁹ Bu manada en önde gelen İslam mantıkçılarından İbn Sînâ'nın [v.1037] kıyası şu şekilde tarif ettiği görülmektedir: "Kıyas, öyle bir sözdür ki ona birden çok şey konulduğunda bu konulan şeylerden başka bir şey arazi olarak değil zatî olarak (zorunlu) çıkar"¹⁰.

Kıyasın kısımlarına gelince Fârâbî[v. 950] kıyası *hamlî* ve *şartî* olmak üzere ikiye taksim etmektedir¹¹. İbn Sînâ, Fârâbî'den farklı olarak kıyası *iktirânî* ve *istisnâî*

7 Ali Samî en-Neşâr, *Mebâhisü'l-bahs inde mütefekkeri'l-İslâm*, Beyrut 1984, s. 240.

8 Aristoteles, *Organon II Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 5; Aristoteles, "Analytica Priora", ter. A. J. Jenkinson, *The Works of Aristotle*, ed. David Ross, Oxford 1928, s. 20-22.

9 Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd*, sad. Hasan Tahsin Feyizli Ankara 1998, s. 98; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yârü'l-ülüm*, İstanbul H.1315, s. 56.

10 İbn Sînâ, *Kütâbu's-Şifâ: el-Kıyas*, thk Sâid Zayed Kahire 1964, s. 54.

11 Farabî, *Kütâbu'l-Kıyâs*, el-Mantık inde'l-Fârâbî içerisinde, thk. Refik el-Acem Beyrut 1986, s. 20.

şeklinde bölümlere ayırmaktadır¹². İbn Sînâ'da *iktiranî* kıyas, *iktirân-i hamlî* ve *iktirân-i şartî* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Fârâbî'nin şartlı olarak kabul ettiği kıyas türünü İbn Sînâ *istisnâî* olarak adlandırmış ve şartlı kıyasları *iktiranî* kıyasın bir alt bölümü haline getirmiştir. *İktiranî* kıyasın *istinâî* kıyastan ayrıldığı nokta, *iktiranî* kıyaslarda sonuç öncülünün aynısının ya da çelişğinin öncüllerde bilfiil olarak geçmemesidir. Halbuki *istisnâî* kıyaslarda sonucun aynısı ya da çelişğinin öncüllerde aynıyla bilfiil olarak geçmektedir. İbn Sînâ'dan sonra gelen mantıkçılar, kıyası bu taksim üzere ele almışlar ve bu çerçevede kıyasın dört şeklini ve her bir şeklin sonuç verme şartlarını ve modlarını incelemişlerdir¹³.

Yukarıdaki kıyas tanıma bakıldığında dikkati çeken ilk nokta kıyasın “ona birden çok şey konulduğunda” ibaresiyle kayıt altına alınmasıdır. Bu ifade, “birden çok şeyin doğru olarak kabul edilmesi” anlamına gelmektedir. Bu kayda riayet edildiğinde nefsü'l-emirde öncülleri yanlış olan kıyasların bile geçerli olarak kabul edilebileceği anlamı çıkmaktadır. Bu açıdan şekil şartları yerine getirilmiş ama içerik/maddî açıdan öncülleri doğru olmayan kıyaslar geçerli olarak kabul edilmektedirler. Sofistik kıyaslar, bundan dolayı mantık tarihi içerisinde içerikleri her ne kadar yanlış dahi olsa geçerli bir kıyas türü olarak kabul edilip incelenmiştir. Aynı şekilde şiirsel kıyaslar da insan zihninde gerçek/hakiki bir doğrulama/tasdik meydana getirmeseler bile mantığın kıyas bölümü içerisinde geçerli bir kıyas türü olarak ele alınmışlardır.

Kıyas tanımında yer alan “söz” ve “birden çok şey” ibareleri bir araya getirildiğinde buradan kastedilen şeyin “önergeler” olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim, “kabul edilme” manasına geldiğinde söz “doğruluğa ve yanlışlığa açık olma” anlamını kazanmakta; söz konusu bu özellik de yalnızca önergelerde bulunmaktadır.

Tanımda dikkati çeken diğer nokta da geçerli bir kıyas için öncüllerin bir heyet içerisine alınmasının şart olarak koşulmasıdır. Bu şart da kıyasın tanımında yer alan “konulmuş” olma kaydından çıkartılmaktadır. Bu heyette de büyük ve küçük öncül olmak üzere iki öncül ile küçük, orta ve büyük olmak üzere üç terim kuralı şarttır. Bu üç terim arasında da en önemli olanı iki öncül arasındaki bağlantıyı sağlayan, illet birliğini tesis eden orta terimdir. Orta terimin her iki öncülde tam olarak zikredilmesi kıyasın geçerli olabilmesi için zorunludur.

12 İbn Sînâ, *el-İşârât ve'l-Tenbihât*, thk. Müctebâ Zâri'î, Kum 2013, s. 139.

13 Bk. Necmüddin el-Kâtibî, Şemsiyye Risâlesi, Tahkik Çeviri ve Şerh Ferruh Özpilavcı, İstanbul 2017, s. 371.

Tanımı incelemeye devam ettiğimizde dikkati çeken diğer bir nokta da tanımda öncüllerden sonucun “zatî olarak” çıkacağı kaydının açıkça ifade edilmesidir. Kıyasın zatî olarak sonuç vermesinden murat, sonucun aracı öncüllere ya da öncüllerin lazımlarına ihtiyaç duymadan verilen öncüllerden doğrudan çıkmasıdır. Eğer kıyas sonuç vermek için aracı bir öncüle ya da öncüllere ihtiyaç duyuyorsa bu tür kıyaslar, *müsâvât kıyası* olarak adlandırılmaktadır.

Müsâvât kıyası da “Tek bir şeyin iki şeye[iki öncüldeki iki ayrı terime] yüklem yapılması ve iki şey için sabit olmasıdır. Bu tek şeyin eşit, zıt ya da vb. ibarelerinden daha genel olması mümkündür”¹⁴ şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla *müsâvât kıyasının* tarifini tetkik ettiğimizde ondan öncüllerinin yüklemelerinde sadece “müsâvidir” ifadesinin tekrar ettiği kıyaslar olduğu anlamı çıkmamaktadır. Bilakis yüklemeleri “yarımdır”, “içindedir” vb. şeklinde de ortak olan kıyaslar da *müsâvât kıyası* olarak adlandırılmaya hak kazanabilmektedir.

Dolayısıyla *müsâvât kıyasının* kıyasın tanımına dahil edilmemesinin nedeni, doğruluğunun her zaman aracı öncüllerin doğruluğuna bağlı kılınmasıdır. *Müsâvât kıyası* için de şu iki kıyas örnek olarak gösterilebilir:

A, B'ye müsâvidir.

B, C'ye müsâvidir.

O halde A, C'ye müsâvidir.

İkinci örnek:

Bal, kovanın içerisindedir.

Kovan, odanın içerisindedir.

O halde bal odanın içerisindedir.¹⁵

Her iki kıyasa bakıldığında, aynı yüklem büyük ve küçük öncülde farklı terimlere yüklem yapıldığı görülmektedir. Birinci örnekte “müsâvidir” yüklemi hem “B”ye hem de “C”ye yüklem yapılmış; ikinci örnekte ise “içerisindedir” yüklemi hem “kovana” hem de “odaya” yüklem yapılmıştır. Dolayısıyla birinci örnekte “o halde A C'ye müsâvidir.” öncülü şeklinde sonucun çıkmasının nedeni kıyasın “A, C'nin müsâvi olduğu şeye müsâvidir” ve “Bir şeye müsâvi olan şeye müsâvi olan, o şeye de müsâvidir.” şeklinde iki harici öncüle muhtaç olmasıdır. Sonuç olarak kıyas, bizatihi sonuç vermemekte, bilakis harici öncüller aracılığıyla sonuç vermektedir.

¹⁴ Burhaneddin Kemaleddin b. Hamid el-Bulgarî, *Hâşiye 'ale'l-Fenârî*, İstanbul 1873, s. 61.

¹⁵ Bulgarî, *Hâşiye ale'l-Fenârî*, s. 61.

Müsâvât kıyasında sonucun zafî olarak çıkmaması dışında cevabı aranması gereken bir başka sorun daha bulunmaktadır. *Müsavât kıyasında* sonucun aracı bir öncül yardımıyla çıktığı kabul edilse bile bu tür kıyaslarda orta terim her iki öncülde de aynıyla tekrar etmemektedir¹⁶. Orta terim bir öncülde tam olarak zikredilirken diğer öncülde ya bir ilaveyle ya da bir eksiltmeyle zikredilmektedir. Dolayısıyla *müsâvât kıyasında*, “her iki öncülde orta terim aynıyla tekrar edecektir” şartının ihlal edildiği göze çarpmaktadır. Öyleyse burada şu sorular gündeme gelmektedir: (a) *İktiranî kıyas* şeklinde olup başka bir aracı öncüle ihtiyaç duymayan fakat, orta terimi de her iki öncülde tam olarak tekrar etmemiş kıyaslara nasıl bakılmalıdır? (b) Onlar sonuç veren kıyas olarak mı yoksa sonuç vermeyen kıyas olarak mı görülmelidir? (c) Eğer sonuç veren kıyas olarak değerlendirilecek olursa doğrudan sonuç vermeyen *müsavât kıyası* başlığı altında mı değerlendirilmeli yoksa farklı bir başlık altında mı değerlendirilmelidir?

Sonuç vermek için başka bir aracı öncüllere ihtiyaç duymayan aynı zamanda *müsavât kıyasında* olduğu gibi orta terimi de aynıyla tekrar etmeyen birbirine semantik anlamda bağlantılı olan kıyasların geçerli sayılıp sayılmayacağı sorununun ele alan mantıkçılardan biri Efdalüddin el-Hûnecî [v.1248] dir¹⁷. Hûnecî, bu konuda sıkı bir Aristoteles savunuculuğuna soyunarak bu problemi orta terimi her iki öncülde tekrar eder hale getirerek çözüme yoluna gitmektedir¹⁸. Bu çerçevede Hûnecî, orta terimin her iki öncülde aynıyla tekrar etmediği durumlar için şu iki kıyası örnek olarak göstermektedir:

1. Kıyas:

A, B'ye müsâvidir.

B, C'ye müsâvidir.

O halde A, C'ye müsâvidir.

2. Kıyas:

A, C'ye müsâvi olan şeye müsâvidir.

Bir şeye eşit olan her şey birbirine müsâvidir.

O halde A, C'ye müsâvidir.

Hûnecî, özel bir ad zikretmeden orta terime mülhak ilavelerle ya da eksiltmelerle orta terim birlikteliğinin tam olarak sağlanmadığı kıyasların içerisinde buldukları

16 Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, Ankara 2021, s. 212.

17 Efdalüddin el-Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*, ed. Khaled el-Rouayheb, Berlin&Teheran 2010, s. 231-232.

18 Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr*, s. 232.

durumları düzeltmek için onların orta terimi her iki öncülde de aynıyla tekrar eden bir kıyas şekline döndürülmesi gerektiğini savunmaktadır. Buna göre yukarıda orta terimleri tekrar etmeyecek şekilde zikredilen iki kıyas, şöyle tertip edilmelidir:

1. Kıyas:

A, B'ye müsâvidir.

B'ye müsâvi olan her şey B'ye müsâvi olan her şeye de müsâvidir.

Öyleyse A, B'ye müsâvi olan her şeye müsâvidir.

“A B'ye müsâvi olan her şeye müsâvidir.” şeklindeki sonuçtan lazım gelen ise “B'ye müsâvi olan her şeye A da müsâvidir” şeklindedir.

Yukarıdaki ikinci kıyasın ikinci öncülde zikredilen “B C'ye müsâvidir” şeklindeki öncül, müsâvilğin karşılıklı olması nedeniyle “C B'ye müsâvidir” şeklinde döndürülmektedir. Bu öncül yukarıdaki kıyasın sonucundan lâzım gelen “B'ye müsâvi olan her şeye A da müsâvidir” şeklindeki öncülle birleştirildiğinde şu şekilde bir kıyas tertip edilmektedir:

2. Kıyas:

müsâvidir.

B'ye müsâvi olan her şey A da müsâvidir.

O halde C, A'ya müsâvidir.

Bu sonuçtan lazım gelen ise A C'ye müsâvidir.

Necmüddin el-Kâtibî'ye bakıldığında onun orta terimi tam olarak zikredilmeyen kıyaslar hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı görülmektedir. O, orta terimi tam olarak zikredilmeyen kıyaslar için Hûnecî'nin yukarıda vermiş olduğu ilk örnekte orta terimin tam olarak tekrar etmediğini teslim etmektedir. Ancak yukarıda Hûnecî tarafından orta terimi tam olarak tekrar etmeyen kıyaslar için zikredilen ikinci örneği tartışmalı bulmaktadır. Bu örnekte zahirde orta terim, tam olarak tekrar etmemiş gibi gözükse de mana itibarıyla orta terim tam olarak tekrar etmektedir¹⁹.

Kâtibî'nin yapmış olduğu izahattan sonra Hûnecî'nin vermiş olduğu ikinci örneği ve Kâtibî'nin kast ettiğini şu şekilde gösterebiliriz:

Hûnecî'nin vermiş olduğu orta terimi tekrar etmeyen kıyas:

¹⁹ Necmüddin el-Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr, Enver Şahin, Kâtibî'nin Şerhu keşfi'l-esrâr Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi, Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2019, paragraf 3002.

A, C'ye müsâvi olan şeye müsâvidir.

Bir şeye müsâvi olan her şey birbirine müsâvidir.

O halde A, C'ye müsâvidir.

Kâtibî'nin düzelttiği kıyas:

A, C'ye müsavi olan şeye müsâvidir.

C'ye müsavi olan şeye müsâvi olan, C'ye de müsâvidir.

O halde A, C'ye müsâvidir.

Tekrar esas tartışma konusuna dönecek olursak, Hûnecî'nin sorunun çözümünü Aristoteles'in kıyasın geçerliliği için koymuş olduğu şartlara dönmekte bulunduğu açıktır. Orta terimi aynıyla tekrar etmeyen bir kıyas, yeniden orta terimi tekrar edecek hale getirilir ve klasik kıyas tanımının içerisine dahil edilir. Bu tür kıyaslar, Hûnecî'nin yaptığı gibi orta terimi tekrar eden bir kıyasa çevrilmeden oldukları gibi kabul edilip sonuç verecek hale getirilebilir mi?

Bu noktada orta terimin kıyasın bir öncülünde tam, diğer öncülünde eksik (bi'n-nakıs) veya ilaveli (bi'z-ziyâde) biçimde yer aldığı kıyaslardan söz eden diğer bir mantıkçı da Celâleddin ed-Devvânî'dir. [v. 1502] Devvânî, orta terimi aynıyla tekrar etmeyen bir öncülde tam, diğer öncülde ise "eksiltilmiş" ya da "ilaveli" şekilde muteallıkının zikredilmesiyle kurulan kıyasların Hûnecî'nin yaptığı gibi her iki öncülde de orta terimi tam bir hale getirmeden oldukları gibi sonuç vereceğini kanaatindedir. Dolayısıyla o, bu tür kıyasların klasik Aristotelesçi standart kıyas formuna büründürülmeden de geçerli olacaklarını ve sonuç vereceklerini savunmaktadır. Her iki öncülde aynı olmayan birinde tam diğerinde ise eksik olan kıyas formu için şu örneği verir:

Zeyd, **Amr'ın kardeşidir.**

Amr, köyün yöneticisidir.

Zeyd köyün yöneticisinin kardeşidir²⁰.

Her iki öncülde de orta terimi aynı olmayıp birinde tam diğerinde ilaveli biçimde zikredilen kıyas formu için de şu örneği şöyledir:

Alem, **bileşiktir.**

Her **bileşik için** bir araya getiren vardır.

O halde alem için de bir araya getiren vardır²¹.

20 Celâleddin ed-Devvânî, *Hâşiye 'ale'l-eced*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2026 Koleksiyonu, vr. 111a-111b.

21 Devvânî, *Hâşiye 'ale'l-eced*, vr. 111a-111b.

Tokat Genel
Görünüm,
1940'lı Yıllar

TOKATLI BİR DÜŞÜNÜR OLARAK MUSA PEHLİVÂNİ VE
GAYRU MÜTE'ÂREF KİYASLAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

İslam mantık tarihi içerisinde çeşitli dönemlerde Aristoteles'in kıyas tanımında geçen 'orta terimi tam bir biçimde zikredilecektir' kaydına yönelik itirazların yükseldiği görülmektedir. Bu itirazların yoğun biçimde gerçekleştiği zaman dilimi 18. yüzyıl Osmanlı dönemidir. Bu dönemde kıyasın sadece tam biçimde zikredilen orta terim aracılığıyla kurulacağı yönündeki Aristotelesçi düşünceye karşı çıkmış orta terime sahip olmayan kıyasların da geçerli sonuç verebileceği kanaati hakim olmaya başlamıştır²². Khaled el-Rouayheb'in iddiasına göre söz konusu Osmanlı dönemindeki cedelci mantıkçılar delillerini kıyas formuna bürümek için daha çok *gayru müte'âref* olarak ifade edilen kıyas formunu tercih etmişlerdir.²³ Orta terimi tam olarak tekrar eden bir forma sokmadan da kıyasın sonuç vereceğini savunan söz konusu Osmanlı dönemi ait mantıkçılar Hüseyin el-Halhâlî'dir [v. 1604]. Halhâlî bu tür kıyası müstakil bir kıyas olarak görmeyip müsavât kıyasının bir çeşidi olarak kabul etmiştir. Halhâlî orta terimi tam olarak tekrar etmeyen kıyas için şu örneği vermektedir:

Bu güzellik, **fiilî bir sıfattır**.

Fiil, ihtiyarîdir.

Öyleyse bu güzellik, ihtiyari bir sıfattır²⁴.

Halhâlî'nin öğrencisi Mehmet Emin b. Sadridin eş-Şirvânî [v. 1627] ise bu tür kıyasları *müsavât kıyasından* farklı olarak kabul etmiştir. Buna göre bu tür kıyasın *müsavât kıyasından* farkı *müsavât kıyasında* her iki öncülün de semantik kayıt ile kayıtlanmasıdır. Halbuki bu tür bir kıyasın sadece tek bir öncülü yani büyük öncülü semantik kayıt ile kayıtlanmıştır. Şirvânî'nin Halhâlî'nin kullanmış olduğu formu *müsavât kıyası* olarak görmemesinin yanı sıra bu tartışmadaki diğer ayrıcalığı kıyasın bütün şekillerine şamil bir biçimde kullanmasa dahi ilk defa *gayru müte'âref* kıyas kavramdan söz etmesidir²⁵.

Devvânî'nin ileri sürdüğü Şirvânî'nin geliştirdiği bu kıyas formunu daha da ileri bir noktaya taşıyan, söz konusu tartışmayı *kıyâs-ı gayru müte'âref* başlığı altında müstakil bir risale içerisinde ele alan ve ilk defa bu kıyasların şartlarından söz eden mantıkçı Osmanlı bilim havzasında yetişen Musa b. Abdullah el-Pehlivânî'dir. Ona göre *müte'âref* kıyasın şekillerinde geçerli olan tüm şartlar bu tür kıyasların şekillerinde

22 Khaled el-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic 900-1900*, (Leiden: Brill, 2010), 2.

23 Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, çev. Yusuf Daşdemir, (Klasik Yayınları: İstanbul, 2022) 212.

24 Hüseyin Halhâlî, *Hâşiye 'ala şerhi tehzîbi'l-mantık ve'l-kelam*, Milli Kütüphane, 01 HK 795/2, vr. 54b.

25 el-Rouayheb, *Relational Syllogisms*, s. 164.

de geçerlidir. *Müte'âref* kıyasın birinci şeklinde geçerli olan küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olma şartı, aynıyla *gayru müte'âref* kıyasın birinci şeklinde de geçerlidir. Bu şarta ilaveten *gayru müte'âref* kıyasın birinci şeklinde geçerli olan şart, küçük öncülün yüklemının semantik bağlantısının büyük öncülün konusunda yer almasıdır. Dolayısıyla iki öncül arasındaki irtibat orta terim görevini üstlenen bu semantik bağlantı üzerinden kurulmaktadır. Bu şarta ilaveten *gayru müte'âref* kıyasın müsavat kıyasından ayrıldığı nokta *gayru müte'âref* kıyasın birinci şeklinde küçük öncülün yüklemının büyük öncülün yükleminden farklı olmasıdır. Halbuki *müsavât* kıyasında her iki yüklem de aynıdır. Mesela *müsavât* kıyasının birinci şekli:

A B'ye müsâvidir.

B C'ye müsâvidir.

Öyleyse A C'ye müsâvidir.

Şeklinde iken *gayru müte'âref* kıyasın birinci şekli şöyledir:

A B'ye müsâvidir.

B C'dir.

Öyleyse A C'ye müsâvidir.

Her ne kadar orta terimin aynıyla zikredilmemesi yönüyle bu iki kıyas birbiriyle ortak olsalar da *müsavât kıyasında* yer alan öncüllerin yüklemlerinin birbiriyle aynı olması, *gayru müte'âref* kıyasda yer alan öncüllerin yüklemlerinin birbirinden farklı olması yönüyle birbirinden ayrışırlar. *Müsavât* kıyasında her iki öncülün yüklemli “müsâvidir” şeklinde aynı iken *gayru müte'âref* kıyasta birinci öncülünde yüklem “müsâvidir” şeklindeyken ikinci öncülün yüklemi “...’dir” şeklindedir.

Böyle bir durumda *müsavât kıyasının gayru müte'âref* kıyastan farklı oluşu, kıyasın her iki öncülündeki yüklemilerin aynı olup olmaması yönüyle belirlendiğine göre ikinci şekilde yüklem her iki öncülde de aynı olduğunda *gayru müte'âref* kıyasın *müsavât kıyasından* nasıl ayrılacağı sorusu akıllara gelebilir. Öncelikle *gayru müte'âref* kıyasın ikinci şekli, küçük öncülün yükleminde yer alan orta terimin semantik bağlantısının büyük öncülde yüklem olarak yer almasıyla kurulur. Yani *gayru müte'âref* kıyasın ikinci şeklinde de yüklem birbiri aynı olmaması bilakis farklı olmaları gereklidir. Böyle bir durumda birinci şekilde zikredilen ikinci kaydın benzerinin ikinci şekilde zikredilmesi gerekir. Birinci şekilde zikredilen “küçük öncülün yüklemının büyük öncülün yükleminden farklı

olacağı” şeklindeki kayıt, ikinci şekilde “küçük öncülün yüklemının müteallıkının büyük öncülün konusundan farklı olması gerekir” şeklinde değiştirilmesi gerekmektedir²⁶. Bu kaydın ikinci şekilde de zikredilmesinin nedeni *müsavât kıyasının* da ikinci şekilde kurulabileceğine ve *gayru müte‘âref kıyasın müsavât kıyasından* nasıl ayrılacağına işaret etmek içindir²⁷. İkinci şeklin *müsavât kıyasında* yüklemeler yine aynı olarak zikredilirken *gayru müte‘âref kıyasın* ikinci şeklinde öncüllerin yüklemeleri birbirinden farklıdır. *Müsavât kıyasının* ikinci şekli kurulduğunda orta terim tam olup yüklemeler aynı olmak zorunda iken *gayru müte‘âref kıyasın* ikinci şeklinde yüklemeler aynı olmayıp orta terim tam değildir.

İkinci şekil *gayru mütearef kıyası*:

İnsan **natıka müsâvidir**.

At **natık** değildir.

İnsan ata eşit değildir²⁸.

Küçük öncülün yüklemi olan “natıka müsâvidir” kavramının müteallıkı “natık” büyük öncülde yüklem olarak yer almaktadır. Bununla birlikte küçük öncülün müteallıkı olan “natık” büyük öncülün konusu olan “at” kavramından farklıdır.

Müsavât kıyası ile *gayru müte‘âref kıyas* arasındaki fark, yüklemelerinin aynı olup olmaması kriteri çerçevesinde belirlendiğine göre *gayru müte‘âref kıyasın* diğer şekillerinde geçerli olan şartları makalenin tahkik bölümünde sunulacağından dolayı buraya almamayı düşünüyoruz.

Sonuç

Risâletü’l-museviyye adlı risalede temel olarak ister öncülleri tam olarak zikredilsin isterse de eksik biçimde zikredilsin herhangi bir kıyastan sonucun nasıl istihraç edileceği üzerinde durulmaktadır. Mantık tarihi açısından bakıldığında bu risalenin önemi, öncelikle ilk defa her iki öncülde tam olarak zikredilmeyen bilakis bir öncülde tam, diğer öncülde ise aynıyla tekrar etmeyen kıyasları, *gayru müte‘âref kıyas* olarak adlandırıp onların yapısı ve mahiyeti hakkında bilgi vermesi ve onları geçerli bir kıyas türü olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Pehlivânî’nin bir yönüyle önemi *gayru müte‘âref* adıyla yeni bir ıstılah icat etmesinden

26 Tavuskarî, *Şerhu risâle-i kıyasiyye*, s. 18.

27 Tavuskarî, *Şerhu risâle-i kıyasiyye*, s. 18.

28 Tavuskarî, *Şerhu risâle-i kıyasiyye*, s. 18.

kaynaklanmaktadır. Bunun yanında *gayru müte'âref* kıyas ile *müsavât* kıyas arasındaki farkı açıkça belirtmesi de risalenin önemini vurgulayan bir diğer noktadır. Mûsâ el-Pehlivânî'ye göre *gayru müte'âref* kıyasın *müsavât kıyasından* ayrıldığı birinci nokta, *müsavât* kıyasının sonuç vermek için harici bir öncüle ihtiyaç duyması *gayru müte'âref* kıyasın ise buna ihtiyaç duymamasıdır. Dolayısıyla *gayru müte'âref* kıyas, bizatihi sonuç verdiği için kıyasın tanımını içerisine dahil edilebilirken *müsavât* kıyası aracı öncül vasıtasıyla sonuç verdiği için kıyasın tanımına dahil edilmemektedir. Bu açıdan bakıldığında Musa el-Pehlivânî'nin böyle bir yeniliğe imza atması onun mantık alanındaki özgünlüğünü gösteren en önemli noktadır. İkinci nokta ise *gayru müte'âref* kıyasta küçük öncülün yüklemi ile büyük öncülün yüklemine birbirinden farklı olması gerekirken *müsavât* kıyasında her iki öncülde de yüklemine birbiriyle aynı olması gerekir. Belirtmek gerekir ki *gayru müte'âref* kıyastaki bu durum onun bütün dört şeklinde de geçerlidir. Bunun haricinde *müte'âref* olarak adlandırılan kıyasların şekillerinde sonuç vermek için ne şart koşulmuşsa aynı *gayru müte'âref* kıyasların şekillerinde koşulması gerekir. Mesela, *müte'âref* kıyasın birinci şeklinde küçük öncülün olumlu büyük öncülün tümel olması şart iken aynı şartların *gayru müte'âref* kıyasın da birinci şeklinin sonuç vermesi için de sağlanması gereklidir.

Nüshalar

Bu tahkik üç nüsha esas alınarak yapılmıştır. Tahkikte istifade ettiğimiz ilk nüsha Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonuna kayıtlıdır. Demirbaş numarası 06 Mil Yz A 7899/8'dır. 2 Varaklık bir hacme sahiptir. Varak numaraları 120- 121 arasındadır. Bu nüshada eserin ismi *Risâletü'l-Mûseviyye* olarak geçmektedir. Tahkikte bu nüsha (ﺀ) harfiyle rumuzlandırılmıştır.

İkinci nüsha yine Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonuna aittir. Demirbaş Numarası 06 Mil Yz A 7510/4'dır. Tahkikte bu nüsha (ﺀ) harfiyle gösterilmiştir. Tek bir varaklık hacme sahiptir. Nüsha Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nun 5b-6a varakları arasında yer almaktadır.

Üçüncü nüsha Kastamonu Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Kastamonu İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonuna aittir. Demirbaş numarası 37 Hk 799/8 olan eser, mezkûr koleksiyonun 159b-160b varakları arasında yer almaktadır. Tahkikte yararlandığımız bu nüsha (ك) harfi ile rumuzlandırılmıştır.

[رسالة الموسوية]

بسم الله الرحمن الرحيم^{٢٩}[١] اعلم أن القياس إما أن يذكر كلا^{٣٠} مقدمته أو يطوي إحدى مقدمتيه.

[٢] فإن كان الأول، فالأمر ظاهر.

[٣] وإن كان الثاني فلا يخلو: إما أن تكون مقدمته المذكورة مشتملة لأحد طرفي المطلوب أو لا.

[٤] فإن كان^{٣١} الثاني فالظاهر أنه استثنائي مفرد^{٣٢} لو أنتج المطلوب بسيطاً. وإلا فمركب من قياسينأحدهما قياس اقتراني مركب^{٣٣} من الشرطيات .

وثانيهما استثنائي مقدمته شرطية نتيجة ذلك القياس الاقتراني المركب من الشرطيات.

[٥] وإن كان الأول فلا يخلو من أن تكون مشتملة لموضوع^{٣٤} المطلوب أو لمحموله. فإن كانت مشتملة لموضوعالمطلوب فالمذكورة صغرى^{٣٥}، والكبرى مطوية. لكن ذلك الموضوع، لا يخلو من أن يكون موضوعاً في تلكالمقدمة^{٣٦} المذكورة^{٣٧} التي هي الصغرى أو محمولاً فيها.[٦] فإن كان موضوعاً فيها^{٣٨} فيكون الحد الأوسط محمولاً في الصغرى فتكون الكبرى المطوية كبرى^{٣٩} الشكل الأولفقط لو كان المطلوب إيجابياً. وإن كان ذلك المطلوب^{٤٠} سلباً فيحتمل أن يكون الكبرى المطوية كبرى الشكلين أي^{٤١}الأول والثاني.^{٤٢}[٧] وإن كان ذلك الموضوع^{٤٣} محمولاً فيها فيكون الحد الأوسط حينئذ^{٤٤} موضوعاً في الصغرى فيحتمل أن يكونكبرى المطوية كبرى^{٤٥} الشكل الثالث والرابع.

٢٩ ك + المنة لمن استحقها، والصلوة على من استحقها وعلى آله وأصحابه الذين اجتهدوا بالهدى وبعد فهذه رسالة غريبة الترتيب، لطيفة الأقيسة، دقيقة الأدلة. تجري منها ينابيع المعاني البراهين بمعاشير الطلبة لأستاذ الفاضل الكامل العلامة موسى الكليم معجز البيان المشار إليه بالبين بين الخواص والعوام أسكنه الله المنان في رياض الجنان كتبها تخلصاً عن رجا ولكن فائدة إلى من تمنى.

٣٠ ك، ل: كلتا.

٣١ ل - كان.

٣٢ ك، ل - مفرد.

٣٣ م - مركب.

٣٤ ل: موضوع.

٣٥ ل: الصغرى.

٣٦ ل: المقدمة.

٣٧ م - المذكورة.

٣٨ ك - فإن كان موضوعاً فيها.

٣٩ ل - المطوية كبرى.

٤٠ م - المطلوب؛ ل، ك - ذلك المطلوب.

٤١ ك - الشكلين أي.

٤٢ ك: الأول والثاني.

٤٣ ك، م: ذلك الموضوع.

٤٤ ك - حينئذ.

٤٥ ل - الشكلين أي الأول والثاني وإن كان ذلك الموضوع محمولاً فيها فيكون الحد الأوسط حينئذ موضوعاً في الصغرى فيحتمل أن يكون كبرى المطوية كبرى.

- [٨] وإن كانت مشتملة لمحمول المطلوب فالكبرى مذكورة والصغرى مطوية. لكن ذلك المحمول أيضا^{٤٦} لا يخلو من أن يكون محمولا في تلك المقدمة^{٤٧} المذكورة أو موضوعا فيها.
- [٩] فإن كان ذلك المحمول^{٤٨} محمولا فيها^{٤٩} فيكون الحد الأوسط موضوعا في الكبرى فيكون الصغرى المطوية صغرى الشكل^{٥٠} الثالث لو كان الحد المذكور موضوعا في الصغرى أيضا. وصغرى الأول لو كان الحد الأوسط^{٥١} المذكور محمولا في الصغرى.
- [١٠] وإن كان ذلك المحمول^{٥٢} موضوعا^{٥٣} فيها فيكون الحد الأوسط محمولا^{٥٤} في الكبرى فيكون الصغرى المطوية صغرى الثاني لو كان الحد المذكور محمولا في الصغرى. أيضا وصغرى الرابع^{٥٥} لو كان موضوعا فيها.
- [١١] لكن هذا التردد لو كان سلبا. وأما^{٥٦} لو كان إيجابا فينحصر^{٥٧} في^{٥٨} الشكل^{٥٩} الرابع.
- [٢١] هذا^{٦٠}، حال الاقتتراني المركب من الحملات تأمل وتدبر، ويعلم منه حال الاقتتراني المركب^{٦١} من الشرطيات^{٦٢}
- [٣١] وينبغي أن يعلم ها هنا أنه كما يكون من كل شكل من الأشكال الأربعة^{٦٣} متعارف وكذلك يكون لكل غير متعارف.
- [٤١] وأما غير متعارف الأول فهو أن يكون متعلق محمول الصغرى موضوعا في الكبرى بشرط أن يكون محمول الصغرى^{٦٤} مخالفا لمحمول الكبرى. مثلا أ مساو لب وب ج فيكون النتيجة أ مساو لج^{٦٥}.
- [٥١] لا يقال: هذا عين صورة^{٦٦} القياس المساوات، لأننا نقول هذا غفول^{٦٧} عن قولنا بشرط أن يكون محمول

٤٦ ل - أيضا.

٤٧ ك، ل - المقدمة.

٤٨ ك، م - ذلك المحمول.

٤٩ ل - فإن كان ذلك المحمول محمولا فيها.

٥٠ ك - الشكل.

٥١ ك - الحد الأوسط.

٥٢ ك، م - المحمول.

٥٣ ل - وصغرى الأول لو كان الحد الأوسط المذكورة محمولا في الصغرى وإن كان ذلك المحمول موضوعا.

٥٤ م: موضوعا.

٥٥ ك - الرابع.

٥٦ ك - وأما.

٥٧ ك: فيختص.

٥٨ ل - في.

٥٩ ك - في الشكل.

٦٠ ل - هذا.

٦١ ك - المركب.

٦٢ م - ويعلم منه حال الاقتتراني المركبات الشرطيات.

٦٣ م - من أشكال الأربعة؛ ك - الأربعة.

٦٤ م - موضوعا في الكبرى بشرط أن يكون محمول الصغرى.

٦٥ ل - مثلا أ مساو لب وب ج فيكون النتيجة أ مساو لج.

٦٦ ك - عين صورة.

٦٧ م: غفل.

الصغرى^{٦٨} مخالفاً لمحمول الكبرى^{٦٩}، فلو قلنا في صورة^{٧٠} المذكورة أ مساو لب وب مساو لج^{٧١} يكون الصورة المذكورة صورة قياس المساوات فيصير المقدمة^{٧٢} الأجنبية التي لا بد منها في قياس المساوات بخلاف غير المتعارف^{٧٣} كما لا يخفى على المتتبع.

[٦١] وأما غير متعارف الشكل^{٧٤} الثاني فهو أن يكون متعلق محمول الصغرى محمولاً في الكبرى بالشرط المذكور. مثلاً أ مساو لب وج ليس بب فيكون النتيجة ليس أ مساوياً لج^{٧٦}.

[٧١] هذا مثل^{٧٧} الأول كثير الوقوع في الكلام وإن كان كل منهما غير متعارف.

[٨١] وأما غير متعارف الشكل^{٧٨} الثالث فهو أن يكون متعلق موضوع الصغرى^{٧٩} موضوعاً في الكبرى بالشرط المذكور^{٨٠} أيضاً. مثلاً كل^{٨١} مساو لب أ، وكل^{٨٢} ب ج يكون النتيجة بعض مساو لج^{٨٣}.

[٩١] وأما غير متعارف الرابع فهو أن يكون متعلق موضوع الصغرى محمولاً في الكبرى بالشرط المذكور أيضاً^{٨٤}. مثلاً كل^{٨٥} مساو لب أ، وكل^{٨٧} ج ب يكون النتيجة بعض مساو لج^{٨٨}. لكن لم نعثر^{٨٩} على^{٩٠} وقوع الثالث^{٩١} وإن عثرنا^{٩٢} وقوع الرابع^{٩٣} في الكلام قليلاً.

[١٠٢] والشروط والضروب الواقعة في المتعارف جارية في غير المتعارف.

[١٢] تأمل في هذا المقام، فإنه من مذائق الأقدام

٦٨ ك - محمول الصغرى.

٦٩ ك: الصغرى.

٧٠ م - صورة.

٧١ ل - أ مساو لب وب مساو لج.

٧٢ ل - فيصير المقدمة.

٧٣ ل - بخلاف غير المتعارف.

٧٤ ك - الشكل.

٧٥ م <> أ ليس.

٧٦ ل - مثلاً أ مساو لب وج ليس بب فيكون النتيجة ليس أ مساوياً لج.

٧٧ ك: مثال.

٧٨ ك - الشكل.

٧٩ ك + موضوع الصغرى.

٨٠ ك: بالشروط المذكورة.

٨١ ك - كل.

٨٢ ك - كل.

٨٣ م: بعض أ مساو لج؛ ل - مثلاً كل مساو لب أ وكل ب ج يكون النتيجة بعض مساو لج أ.

٨٤ ل + وصغرى مخالف لموضوع الكبرى.

٨٥ ك - مثلاً.

٨٦ ك - كل.

٨٧ ك - كل.

٨٨ م: بعض أ مساو لج؛ ل - مثلاً كل مساو لب أ وكل ج ب يكون النتيجة بعض مساو لج أ.

٨٩ ك: نشعر.

٩٠ ل - على.

٩١ ك، ل + في الكلام.

٩٢ ل + على.

٩٣ ك: الشرع.

Çeviri

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

[1] Bil ki kıyas ya iki öncülü de açıkça zikredilendir ya da iki öncülünden birisi gizli olandır.

[2] Birincisine gelince buradaki durum açıktır.

[3] İkincisine gelince burada, açıkça zikredilen öncül ya sonucun iki tarafından birini kapsar ya da kapsamaz.

[4] İkincisine gelince [sonucun taraflarından birini kapsamadığı durum] sonuç basitse açık olan, kıyasın müfret istisnâî kıyas olacağıdır. Eğer basit değilse o kıyas, iki kıyastan oluşur.

Birincisi, mutlak şartlı önermelerden kurulu iktirani kıyas,

İkincisi ise bu şartlı önermelerden oluşan iktirani kıyasın sonucunun şartlı önermesi olduğu istisnai kıyastır.

[5] Eğer birincisi [sonucun taraflarından birini kapsadığı durum] olursa bu durumda zikredilen önerme sonucun ya konusunu ya da yüklemine kapsayıcı olmaktan hali olamaz. Eğer sonucun konusunu kapsıyorsa bu durumda zikredilen öncül, kıyasın küçük öncülü olur. Büyük öncül ise gizli olur. Ancak söz konusu [sonuçta zikredilen] konu, zikredilen öncülde yani küçük öncülde ya konu ya da yüklem olması gerekir.

[6] Eğer zikredilen öncülde konu olursa orta terim küçük öncülde yüklem olur. Bu durumda gizli/zikredilmeyen büyük öncül, sadece birinci şeklin büyük öncülü olur. Böyle bir durum sonuç olumlu olduğunda meydana gelir. Ancak sonuç olumsuz olursa gizli büyük öncülün iki şeklin yani birinci ve ikinci şeklin büyük öncülü olma ihtimali vardır.

[7] Eğer [sonucun] konusu küçük öncülde yüklem olursa bu durumda orta terim küçük öncülde konu olur. Bu durumda gizli olan büyük öncülün üçüncü ve dördüncü şeklin büyük öncülü olma ihtimali vardır.

[8] Eğer [zikredilen öncül] sonucun yüklemine kapsarsa o zaman zikredilen öncül büyük öncüdür ve küçük öncül gizli olur. Ancak söz konusu yüklem, aynı şekilde zikredilen öncülde ya yüklem ya da konu olmaktan hali olamaz.

[9] Söz konusu [sonucun] yüklemi orada [zikredilen öncülde] yüklem olursa bu durumda orta terim büyük öncülde konu olur. Şayet zikredilen orta terim aynı şekilde küçük öncülde konu olursa gizli/zikredilmeyen küçük öncül mutlaka üçüncü şeklin küçük öncülü olur. Eğer zikredilen küçük öncülde orta terim yüklem olursa bu küçük öncül birinci şeklin küçük öncülü olur.

[10] Eğer söz konusu yüklem orada [zikredilen öncülde] konu olursa orta terim büyük öncülde yüklem olur. Bu durumda gizli küçük öncül ikinci şeklin küçük öncülü olur. Böyle bir durum zikredilen terimin küçük öncülde yüklem olması durumunda gerçekleşir. Aynı şekilde [gizli küçük öncül] dördüncü şeklin küçük öncülü olur. Bu durum orta terim küçük öncülde konu olursa olur.

[11] Bu terdid [ya öyle olursa ya da böyle olursa] eğer [gizli küçük öncül] olumsuz olursa geçerlidir. Şayet olumlu olursa dördüncü şekle hasredilir.

[12] Bu durum yüklemli önermelerden kurulu iktirani kıyaslar için böyledir. Bunu iyice düşün ve tefekkür et. Buradan hareket edilirse şartlı önermelerden kurulu iktirani kıyasların durumu da bilinir.

[13] Müte'âref kıyasların dört şeklinden her birinde durum nasılsa aynı şekilde gayr-ı müte'âref kıyasların her bir şekli için durumun aynı olacağını bilmen gerekir.

[14] Birinci şekil gayr-i müte'âref kıyasa gelince burada küçük öncülün yüklemnin müteallıkının büyük öncülde konu olması gereklidir. Ancak küçük öncülün yüklemnin büyük öncülün yükleminden farklı olması şartıyla. Mesela A B'ye müsavidir. B C'dir. Sonuç ise A C'ye müsavidir şeklinde çıkar.

[15] Şöyle söylenilemez: Bu [gayr-i mütearef kıyas] aynı müsavât kıyasının suretindedir. Çünkü biz, o kişinin küçük öncülün yüklemnin büyük öncülün yükleminden farklı olacağı şartından gafil olduğunu ifade ediyoruz. Eğer biz şu surette dersek A B'ye eşittir B C'ye eşittir bu durumda zikredilen suret, müsavât kıyasının suretinde olacaktı ve bu durumda yabancı bir öncülde müsavât kıyasında olduğu gibi gerekecekti. Halbuki gayr-i müte'âref kıyas bu durumun tam tersinedir. Tıpkı araştırmacıya anlatılanların gizli kalmayacağı gibi.

[16] Gayr-i müte'âref kıyasın ikinci şekline gelince o, zikredilen şartla birlikte küçük öncülün yüklemnin müteallıkının büyük öncülün yükleminde yer almazdır. Mesela, A B'ye müsavidir. C B değildir. Sonuç ise A C'ye müsavi değildir.

[17] Bu, tıpkı birinci şekil gayr-ı müte'âref kıyas gibi sözde çokça kullanılır. Ne var ki ikisi de gayr-i müte'âref kıyaslardır.

[18] Üçüncü şekil gayr-i müte'âref kıyasa gelince o küçük öncülün konusunun müteallıkının büyük öncülde konu olmasıdır. Aynı şekilde onun da diğer şartı taşıması gerekir. Mesela, Her B'ye eşit olan A'dır. Her B C'dir. Sonuç Bazı C'ye eşit olanlar A'dır.

[19] Dördüncü şekil gayr-i müte'âref kıyasa gelince o da küçük öncülün konusunun müteallıkının büyük öncülde yüklem olmasıdır. Aynı şekilde onun da zikredilen şartı taşıması gerekir. Mesela Her B'ye eşit olan A'dır. Her C B'dir. Sonuç Bazı C'ye eşit olan A'dır. Her ne kadar dördüncü şekli az kavrasak da üçüncü şekilde meydana geleni kavramakta zorlanmayız.

[20] Müte'âref kıyaslardaki şartlar ve modlar neyse gayr-i müte'âref kıyastaki modlar ve şartlar da aynıdır.

[21] Bu noktaları iyice düşün zira bunlar ayakları kaydıran noktalardır.